

В.Ю.Франчук (Київ)

ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ ТРУБАЧОВ (23.Х.1930 – 9.ІІІ. 2002)

Олег Миколайович Трубачов – академік РАН, головний редактор журналу “Вопросы языкознания”, видатний славіст, один із провідних учених у галузі етимології слов’янських мов і слов’янської ономастики, його праці з мовознавства й етногенезу слов’ян отримали світове визнання. Під керівництвом Олега Миколайовича тривала робота над багатотомним “Этимологическим словарем славянских языков. Праславянский лексический фонд”.

Народився О.М.Трубачов 23 жовтня 1930 р. у місті, розташованому на берегах річки Волги, що тоді називалося Сталінградом. У 1944 р. його родина переїхала у Дніпропетровськ. Тут він закінчив середню школу і поступив на філологічний факультет Дніпропетровського державного університету, де отримав блискучу лінгвістичну підготовку під керівництвом відомого українського вченого Я.О.Спринчака. Після закінчення університету О.М.Трубачов вступає до аспірантури Інституту слов’янознавства АН СРСР. Із цього часу його життя й діяльність пов’язані з науковими закладами Москви. У 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію “История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя”. Це було етимологічне дослідження на широкому індоєвропейському фоні слов’янських термінів спорідненості, що становлять найдавнішу лексичну систему людської мови. Як зазначав дослідник, мова зберегла пам’ять про історію суспільства, народу та його культури, причому історію цілісну й безперервну, і мовознавство розкриває її методами етимологічного дослідження, яке за своєю суттю найменше залежить від випадковостей писемної історії. Книга з такою ж назвою побачила світ у 1959 р. Вона стала помітним явищем у вітчизняній і світовій славістиці й індоєвропеїстиці як у плані методології дослідження, так і в плані досягнутих результатів.

У 1960 р. з’явилася монографія О.М.Трубачова “Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования)” – перша спроба монографічного дослідження етимології цієї сфери лексики в слов’янських мовах.

Докторську дисертацію О.М.Трубачова “Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции)” опубліковано 1966 р. Вона присвячена реконструкції складу й етимологічному аналізу лексики давніх видів ремісничої діяльності в слов’ян. Ця праця, на думку академіка В.В.Сєдова, має особливе значення для археологів, які намагаються з’ясувати всі деталі ранньої історії слов’янства, зрозуміти на основі даних своєї науки, яким чином, на якій території, коли й у взаємодії з якими етносами розвивалося це етнотворення протягом століть і тисячоліть. Аналіз ремісничої лексики (гончарної, ковальської, текстильної та деревообробної) дав підставу О.М.Трубачову визначити центральний культурний регіон, в умовах якого носії ранньослов’янських діалектів або їхні предки в період, коли формувалася ця термінологія, перебували в тісних контактах із майбутніми італіками, германцями і кельтами. Це допомогло археологам зрозуміти процеси виокремлення кельтів, германців і слов’ян з етнотворення спільності західних індоєвропейців, яка існувала в Середній Європі в період бронзи та співвідносилася із середньоевропейською культурно-історичною спільністю полів поховань.

Поступово наукові інтереси О.М.Трубачова від етимологічного походження окремих значних груп загальної лексики (терміни спорідненості, ремесел, тваринництва) поширилися на сферу ономастики. Свідченням цього є написана у співавторстві з В.М.Топоровим монографія “Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья” (1962), де вперше були проаналізовані назви річок одного регіону. Цей регіон надзвичайно важливий для з’ясування етнічної історії сучасної Білорусі й давніх балто-слов’янських етнотворення стосунків. Словотворчий та етимологічний аналіз назв річок Верхньої Наддніпрянщини з детальними коментарями та залученням матеріалу із сусідніх регіонів показав, що балтійські мови бу-

ли поширені значно далі на південь і схід від їх теперішніх меж і що протягом довгого часу відбувався процес їх витіснення мовою слов'янською.

Складніша картина етнолінгвальної історії на південь від Верхньої Наддніпряни на матеріалі гідронімів була розкрита в монографії О.М.Трубачова "Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация" (1968).

Протягом 1964–1973 рр. видавався Етимологічний словник російської мови М.Фасмера. Цей словник переклав і доповнив О.М.Трубачов. У періодиці (переважно журнали "Вопросы языкознания") надруковано низку статей Олега Миколайовича під загальною назвою "Языкознание и этногенез славян". На основі цих статей було створено монографію "Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования" (1991), в якій детально висвітлено проблему дунайської прабатьківщини слов'ян. Повернення на основі нових даних до теорії дунайської (середньоєвропейської) прабатьківщини слов'ян, задекларованої ще з часів "Повісті временних літ", викликало критичне ставлення у багатьох науковців. Однак теорія, що, здавалося, вже втратила право на існування, отримала нове життя.

У книзі "Этногенез и культура древнейших славян", розглядаючи індоєвропейські джерела праслов'янської мови й етногенезу, вчений ставить під сумнів поширені концепції соціальної й етнічної історії індоєвропейців, наводить деякі свідчення археології, ще раз робить спробу висвітлити проблему походження праслов'янської мови, розвінчує деякі міфи порівняльного мовознавства й історії культури.

Історик О.Д.Назаренко вважає надзвичайно важливим висновок О.М.Трубачова про те, що центр праслов'янських фонетичних інновацій містився в Паннонії і що туди ж сягає коріння й багатьох культурних інновацій. Зокрема, на його думку, система ранньослов'янських керамічних мір рідких і сипучих тіл (за даними археології) відповідає системі римських провінційних мір. Слов'янський ареал, очевидно, розміщувався колись у Центральній Європі на південь від Карпат. Учений розвиває ідею реконструкції давньої культури, виходячи з реконструкції духовних реалій цієї культури. В окремих розділах розглянуто слов'янські архаїзми, пов'язані зі сферою мислення: спільний землеробський характер, споконвічність ідеології роду, поняття раю як "зарічної" сторони і поняття "корабля мертвих", архаїчна стадія безмовного шанування богів.

О.М.Трубачов твердить, що загальнослов'янська мова бере початок безпосередньо з праіндоєвропейської, минаючи проміжну балто-слов'янську стадію, але головний результат його досліджень – нове обґрунтування теорії середньодунайської прабатьківщини всіх слов'ян. Його теорія ґрунтується на широкому фактичному матеріалі. Окрім найдавнішої племінної ідеології, праслов'янський лексикон виразно свідчить про ідеологію землеробського суспільства. Частина слов'янських етнонімів виразно вказує на спосіб життя і заняття їх носіїв (**roļjane* – ті, що живуть у полях, **leđjane* – цілинники) та на їхні міграції. Останній етнонім указує на відносно пізній прихід польських племен у долину річки Вісли (гідронім кельто-іллірійського походження), яка не може бути колискою всього слов'янства (всупереч ученню польської автохтонної школи). Найдавніше слов'янське землеробство було орієнтоване на Дунайсько-Альпійській осередок розвитку землеробства як щодо знарядь праці (**rlugъ*), так і щодо зернових культур і городніх рослин (*полба, рожь, морковь*). Висловлено думку, що германські племена засвоїли культуру жита разом з її назвою [рожь. – *В.Ф.*] від слов'ян. Давні ізоглоси пов'язують праслов'янську мову з кельто-іллірійськими діалектами (**koŋva*, **dьbrъ*, **koпъ* та ін.). Таким чином, річку Дунай розглянуто як свого роду вісь локалізації кількох давніх індоєвропейських діалектів, і праслов'янська мова тяжіє спочатку до її південно-східної, потім центральної, а пізніше навіть західної течії.

Із книги випливає, що саме Середній Дунай був зоною найдавнішого розселення праслов'янських племен, вихідним регіоном слов'янських міграцій на північ і схід від Карпат. У цьому ж напрямі колись мігрували й інші індоєвропейські племена Наддунайщини – іллірійці та кельти, які прийшли в Польщу і Волинь

раніше від слов'ян, а потім довго були їхніми сусідами. Підтвердженням присутності неслов'янських індоєвропейських племен на північ від Судетських і Карпатських гір є так званий „третій етнічний елемент” поміж праслов'янами і прагерманцями, згодом ілліро-кельтські за мовою *венети*.

Книга “Этногенез и культура древнейших славян” має значний інтерес не лише для етимологів, ономастів, а й для істориків, культурологів, етнографів, археологів, для всіх, кому небайдужі етнічна історія і культура слов'янських народів. Її перше видання викликало жваві відгуки як колег етимологів і культурологів, так і широкої читацької громадськості, яка цікавиться питаннями слов'янської етнічної історії, матеріальної і духовної культури давніх слов'ян. Багато із цих відгуків і побажань враховано в доповненому другому виданні (2002).

Приділяючи багато уваги західним зв'язкам слов'ян, О.М.Трубаčov звертається також і до проблеми східних зв'язків, зокрема, зв'язків слов'янства з іранським мовним світом. Заглиблення в історію іранства на півдні Росії, сліди якого збереглися особливо в топонімії, показало, що тут простежується не лише сильна мовна розчленованість іранського мовного континууму, а й наявність близького до іранства, однак протиставленого йому, індо-арійського лексичного й особливо топонімного матеріалу. Серія статей на цю тему сукупно склала книгу “Indoarica в Северном Причерноморье” (1999). Відкриття О.М.Трубаçова, на думку академіка В.М.Топорова, полягало в тому, що на території південної частини Східноєвропейської рівнини виявлено присутність однієї з ранніх форм індоарійської мови, отже, відповідного етносу. Межі ареалу окреслено від Північного Кавказу до Закарпаття, Дакії і Трансильванії на заході.

До книги “В поисках единства” (1992; 2-е доп. вид. 1997) увійшли доповіді, які О.М.Трубаčov виголосив у різних містах на святах слов'янської писемності. У ній розглянуто спірні питання східнослов'янського етногенезу. Слов'янські етноніми (племенні назви), на думку автора, можуть служити цінним джерелом для встановлення фактів найдавнішої історії слов'ян. Олег Миколайович аналізує різномовні назви Києва в давніх джерелах, звертає увагу на роль хазар у його історії. Цікаві сторінки книги, присвячені з'ясуванню південних джерел етноніма “Русь”. Щодо назв “Мала”, “Велика” й “Біла Русь”, то в їх означеннях, стверджує вчений, приховані символічні вказівки на вихідну територію (Мала Русь), на територію пізнішого поширення (Велика Русь) і на географічне розташування на Заході (Біла Русь).

Найвидатнішою працею всього життя О.М.Трубаçова є “Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд”. 28 випусків цієї праці вийшли у світ за життя вченого, ще 2 – підготовлено до друку. Продовжують цю справу його колеги й учні, співробітники Інституту російської мови РАН.

У 2004 р. побачило світ нове двотомне видання вибраних праць О.М.Трубаçова: Труды по этимологии. Слово. История. Культура. (Т. 1–2. М.: Языки славянской культуры, 2004). Відкривається видання вступним словом академіка В.М.Топорова. “Олег Миколайович, – пише він, – ціла епоха в мовознавстві..., у сфері гуманітарного знання другої половини ХХ століття. Зроблене ним величезне і завжди на надзвичайно високому рівні”. В.М.Топоров зазначив, що лінгвістичні праці О.Трубаçова “були тою коліскою, де зав'язувалося пристойне майбутнє етимології”. “Олег Миколайович Трубаçов був і істориком не меншою мірою, ніж лінгвістом, і коли він писав про терміни спорідненості й суспільного ладу, і коли звертався до етнонімії, антропонімії і топонімії, і коли відкрив давньоіндоарійський субстрат на півдні Росії... І можливо, найбільше варте уваги в цьому те, що він не просто добре знав історію і застосовував, коли потрібно, свої знання, але те, що щось, яке перебувало в просторі “позаісторичного”, він переформував таким чином, що воно виявлялося в щільному історичному контексті... Геродота греки називали “батьком історії”, хоч і до Геродота були відомі тексти, які містили інформацію історичного характеру. У цьому сенсі й Олега Миколайовича Трубаçова сміливо можна було б назвати батьком російської етимології в її гранично повному вигляді”.

Біобібліографія вченого побачила світ 2003 р.: Олег Николаевич Трубачев. Научная деятельность. Хронологический указатель трудов / Гл. ред. Е.П.Чельшев; Отв. ред. Г.А.Богатова; авт. вступ. ст. Л.А.Гиндин, И.Г.Добродомов. – М.: Наука, 2003. – 96 с. Біобібліографічний випуск включає основні дати життя й діяльності О.М.Трубачова, статті Л.А.Гіндіна й І.Г.Добродомова про його наукову, науково-організаційну і педагогічну діяльність, хронологічний показчик праць, літературу про О.М.Трубачова, а також довідковий апарат видання. Крім цього видання, в тому ж році побачили світ такі біобібліографічні публікації про О.М.Трубачова: Трубачев Олег Николаевич. Библиографический указатель. – Запорожье, 2003. – 87 с.; Олег Николаевич Трубачев: Материалы к библиографии ученого. – Красноярск: РИО КГПУ, 2003. – 88 с.; Академик Олег Николаевич Трубачев: Слово о замечательном волгоградце. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2003. – 128 с.